

Ә.О. Ыбырайым¹, Х.Х. Таджиев^{2*}, Л.О. Жолдасбек³, С.Е. Қалдығезова⁴

^{1,2,3,4} М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;
(E-mail: Azimchan23@mail.ru, xamidulla_86@mail.ru, Apaliya@mail.ru, sandugash.73@mail.ru)

XIX және XX ғасыр басында отарлауға қарсы күрестің көркемдік көріністері (Қазақ жазба ақындары шығармалары мысалында)

XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы отарлау әрекетінің қазақ жазба әдебиетіне әсері жайлы мол дерек ұсынылды. Бұл саясатқа қызмет еткен Н.П. Остроумов, С.М. Граменицкий, А.Е. Алекторов пен И.Н. Ильминский сияқты миссионерлердің іс-әрекетіне тоқталып, олар туралы нақты зерттеулерге сүйенеді. Авторлар империяның ұлттық болмысқа жасаған қиянатын ұлт зиялылары сезініп, оған қарсы тұрудың бір-ақ жолы халықтың көзін ашып, сауатты ету идеясы болғанын әдеби шығармалар арқылы дәлелдейді. Атап айтқанда, мақалада отарлау саясатына қарсы әрекет жасаған ақындар шығармалары жайлы деректер ұсынылып, империалистік саясаттың зардабын ерте сезінген ұлт зиялыларының әдеби портретін жасау негізгі мақсат ретінде қойылған. Сөз өнері арқылы патша зұлымдығына қарсы тұрып, елді батпақтан шығаруды көздеген ақын-жыршының бүгінге дейін ғылыми айналымға түсіп үлгермеген шығармаларын тарихи-салыстырмалы, әдеби талдау әдісі, жүйелеу және саралау әдістерін пайдалана отырып талдау жүргізілді. Мақалада зерттеу нысанына алынған тағы бір нысан — орта ғасырлардан бастап XX ғасыр басына дейін жалғасқан әдеби дәстүрдің бірі — назирәгәйлік туралы мәлімет беріліп, аталған дәстүрдің тарихи дамуы мен түркі халықтары оның ішінде қазақ әдебиетіне жасаған әсері жайлы сөз етіледі. Атап айтқанда, сюжеттер, тақырыптар және форма мен мазмұн жағынан XX ғасыр басындағы ақындар шығармаларына негіз болған ортағасырлық жәдігерлер бұқара халықтың санасына назира дәстүрімен жазылған шығармалар арқылы сіңісіп отырғанын дәлелдейді. Қазақ жазба әдебиетінде иман негіздері мен шариғат шарттарын өлең арқылы ел жүрегіне жеткізген Майлықожа ақын, Шәді ақын, Мәделі ақын, Нұралы ақын, Жүсіпбек ақын, Ақыт ақын сынды тұлғалар оны ұтымды пайдаланғаны жайлы мол фактілер бар. Әрине, бұл фактілердің бәрін бір зерттеу мақаласында келтіру мүмкін емес. Осыны ескере отырып, Империяның отарлау саясатының зұлымдық оқиғаларын барынша суреттеуді мақсат еткен, ақын Молда Мәди Меркішұлының «Тухфа-и жумхурият» (Республикаға сый) атты тарихи дастаны мен Мәмбетұлы Қалыбай ақынның «1853-1866 жылдарында орыс әскерінің Түркістанға жасаған басқыншылығы» атты шығармалары негізгі объект ретінде таңдап алынды. Ал, бұқара халықтың ауыр хәлін, патшаның әділетсіз заңдарын шығармаларында ашық көрсетіп, халықты оянуға шақырған Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатұлы, Өріп Тәңірбергенұлы, Мақыш Қалтайұлы, Нұржан Наушабайұлы, Ергөбек Құттыбайұлы сынды ақындар өлеңдерін, қазақ жерінде жүргізілген отаршылдық саясатының сойқанды көріністерін салыстырмалы зерттелді.

Кілт сөздер: жазба әдебиет, отарлау, ақындар, гуманизм.

Kipicne

Түркі халықтарының қалыптасу, даму процесіндегі маңызды кезеңнің бірі — XVIII-XX ғасырлар арасындағы дәуір болды. Бұл кезең елуге жуық түркі тілдес халықтардың біраз бөлігінің орыстану процесін бастан кешкен кезеңі деуге болады. Соның ішінде қарашай, малқар, тыва, тоғалары сынды түркі тектес халықтар өзіндік қалыптасу процесін тоқтатып, әлемдегі аз санды халықтар қатарына қосылса, кей түркі ұлттары жойылуға жақындады. Осы ауыр тағдыр тауқыметі Орталық және Солтүстік-Шығыс Азия территориясында дала демократиясымен өмір сүріп, көшпелі салт-дәстүрін ұстанған қазақ еліне де оңайға соқпады.

Қазақ даласында орыс отаршылдығының басталу процесі XVIII ғасырлардан бастау алғанымен тарихи еңбектер бұл үдерістің XIX ғасырда жандана түскенін дәлелдеп отыр. Қазақ даласында бұл процесті жақтайтындар да, оған қарсы шығып тәуелсіз ел болуды мақсат еткендер де болды. Отарлауға қарсы идеялар да алғашқы кезеңдерде жергілікті халық арасында жер-жерде ұйымдастырылған наразылықтармен көріне бастады. Ақын әрі батырлар Махамбет Өтемісұлы және Исатай Тайманұлының бастамасымен 1836-1838 жылдардағы көтеріліс, бір жыл толмай 1837 жылы Кенесары Қасымұлы бастамасымен көтерілген хандықты қалдыруды мақсат еткен қазақтар көтерілісі

* Хат-хабар үшін автор.e-mail: xamidulla_86@mail.ru

1847 жылға дейін жалғасын тапқанымен, хандықты сақтап қалуға мүмкіндік болмады. 1870 жылы патшаның отарлау саясатына қарсы қазақ батыры Есет Көтібарұлы тарапынан ұйымдастырылған көтерілісте езілген халық ауыр хәлінен сыр шертетін, наразылығының белгісі болып қалды [1; 327].

Осы кезеңде ғасырлар бойы қалыптасып, атадан балаға жеткен ауыз әдебиеті енді біртіндеп жазба әдебиетке көше бастаған еді. Жоғарыда аталған саяси, тарихи-әлеуметтік факторлар XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ тарихшыларымен жазба ақындарының негізгі тақырыбына айналып, хатқа түсті. Елдің тарихи-әдеби мұрасына айналған мұндай шығармалар тәуелсіздік жылдарында біраз зерттеліп, зерделенген болса да, оңтүстік өңіріндегі қолжазба мұраларына кодикологиялық зерттеулер жүргізу барысында мұндай шығармалардың көптеп табылып жатқанына куә болып отырмыз. Сондай шығармалардың қатарында империяның отарлау саясатының зұлымдық оқиғаларын барынша суреттеуді мақсат еткен, ақын Молда Мәди Меркішұлының «Тухфа-и жумхурият» (Республикаға сый) атты тарихи дастаны мен Мәмбетұлы Қалыбай ақынның «1853-1866 жылдарында орыс әскерінің Түркістанға жасаған басқыншылығы» атты шығармалары деуге болады. Ал, Е. Құттыбайұлы, Мақыш Қалтайұлы, Н. Наушабайұлы сынды ақындар бұқара халықтың ауыр хәлін, патшаның әділетсіз заңдарын шығармаларында ашық көрсетіп, халықты оянуға шақырды.

Материалдар мен әдістер

Қазақ тарихындағы отарлауға қарсы әрекеттердің әдебиеттегі көріністері мәселесін зерттеу үшін негізгі әдістерді қамтитын кешенді тәсілдерді қолдануға тырыстық. Атап айтқанда, бұл зерттеу жұмысында төмендегідей әдістер пайдаланылды:

Тарихи салыстырмалы әдіс арқылы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің тоғысқан дәуіріндегі тарихи-әлеуметтік жағдайларды ескере отырып, жазба әдебиетте қалыптаса бастаған империализмге қарсы поэзияның даму эволюциясы нақтыланды.

Әдеби талдау әдісі арқылы Хакім Абай, Шәкәрім ақын, Міржақып, Мақыш сынды ағартушы ақындар шығармашылығын талдай отырып, аталған тұлғалардың сөз өнері арқылы халықты оятуға жасаған әрекеттері теориялық тұрғыдан салыстырылды.

Жүйелеу және саралау әдісін жүргізе отырып, нәзира дәстүрінде жазылған поэтикалық әдеби шығармалардың тақырыбы мен құрылымы, стилі мен тілдік ерекшеліктеріне талдау жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылануы

Жалпы түркі халықтарын отарлау барысында патшалықтың бірнеше әдіс-тәсілді қолданғаны белгілі. Бұл зерттеу мақаламызда аталған әдістердің бірнешесін мысал ретінде келтіреміз. Олардың бірі иеленген халықтың билік системасын түбегейлі өзгерту әдісі. Патша әкімшілігі «бөліп ал да билей бер» деген ұстанымды ұстана отырып, алдымен қазақ тарихындағы маңызды «Үш жүзге» бөліну жүйесі зерттеледі. В.В. Бартольд, М.П. Вяткин сынды ғалымдарды мысал ретінде айтуға болады.

Көп жылдар бойы жасалған зерттеулер арқылы қазақ арасында елге танымал билік өкілдерін басшылыққа жақындату, көзқарастарын анықтап, өз мақсаттарын асықпай сіңдіру үшін орыс тілін жергілікті халық арасында кеңінен насихаттап, оны қажетті деңгейге жеткізу жолдары зерттелді. Бұл бағытты зерттеген мұғалімдердің бірі В.П. Наливкин. Ол Түркістан генерал-губернаторлығында қызмет етіп жүргенде «Түркестанский ведомости» газетінде «Орталық Азия жергілікті халықтарының мектептері туралы» және «Түркістан өлкесінің білім беру мәселелері» атты маңызды мақалаларын жариялады [2; 62].

Қазақ елінің батыс бөлігін осындай патшалық сенімінен шыққан төрелер — сұлтан правительдер басқарды. Алғашқыда аға сұлтандар төрелерден қойылды, ал Кенесары көтерілісінен кейін бұқара халық арасынан да адамдар билік басына келе бастаған. Ал оңтүстік өңірлеріндегі қазақтар арасында билік тізгінін «датқалар» ұстаған. «Қазақ жерлерін жабайы жолмен отарлау 1891 жылғы 25 наурыздағы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереже» қабылданған соң жоғары қарқынмен жүргізіле бастады. Ереженің 119-бабы бойынша «Жыл мезгілдеріндегі көші-қон жерлерін және сол жерлерге тиесілінің бәрін соның ішінде ормандарды да» бүтіндей мемлекеттік меншікке айналдырды» [3; 98].

Осылайша ел билеуде «Ұзын арқан, кең тұсау» жүйесі енгізілді. Жалпы «1822-1868 жылдар аралығында Ресей қазақтардың барлық бөлігін өзіне қосып алып, хан билігіне нүкте қойды» [4; 246].

Жалпы 1865 жылдан бастап 1900 жылға дейінгі аралықта аталған үдерісті қолайлы пайдаланған патшалық, әр жерлерде миссионерлік әрекетті ұйымдастыратын қоғамдық ұйымдар құрып, қазақ

халқы арасында өз салт-дәстүрін насихаттауды күшейтті. Сондай қоғамдардың бірі Православие деп аталатын қоғам еді [5; 20]. Бұл қоғам жоспарлы түрде өз жұмысын жүргізіп, он бес жыл ішінде сексен алты мың адамды, ал 1881 және 1894 жылдар бойынша жүз жиырма тоғыз мың адамды христиандыққа баулып, халықты ата дәстүрінен бездіру жұмыстары жүргізілді [6].

Өлкедегі оқу-ағарту мәселелеріне қатысты зерттеулердің көпшілігін орыс ғалымдары Н.П. Остроумов, С.М. Граменицкий, А.Е. Алекторов пен И.Н. Ильминский сынды миссионерлер жүргізді. «Олар Оңтүстік Қазақстан, Сырдария облыстарындағы мектептер мен медреселердегі білім сапасының төмен екенін дәлелдеуге тырысып, генерал-губернаторға «Жергілікті халықты шошытпай, өлкеде орыс-түзем мектептерін көптеп ашу керек» деп есептер дайындап, осы тақырыпта мақалалар жариялады» [7].

«Түркістан генерал-губернаторлығында жүзеге асырылған іс-әрекет исламдық оқу орындарының дамуына кедергі келтіріп, жергілікті балалардың білім деңгейі төмен мектептердің орнына орыс мектептеріне бет бұруына себеп болды» [8; 666].

Қазақ зиялылары мұндай китүрқы әрекеттерді іштей сезіп отырды. Бұл жөнінде ғалым Мекемтас Мырзахметұлы: «Гибельные для казахского народа последствия такой политики глубоко осознала первая группа казахской интеллигенции, то есть поэты и писатели, чьи имена и творчества долгие годы были преданы забвению. Они не только понимали пагубность такой зловердной политики, но активно противились ей» [9; 16].

Ғалым айтқандай, жоғарыда келтірілген зиянды саяси әрекеттер қазақ халқының саяси-мәдени өмірімен қоса XIX ғасыр басынан бастап қалыптаса бастаған жазба әдебиетіне әсер етті. «Он тоғызыншы ғасырдың алғашқы жартысындағы Кіші жүз ақындары шығармашылығында сұлтан правителдер бейнесі көрсетіле бастаса, орта жүз ақындары шығармашылығында сұлтан-правительдер образын Дулат ақын сынды ақындар тобы әдебиетке әкелді. Ал, Сүйінбай ақын бастаған Ұлы жүз ақындары шығармашылығында датқалар образының жасалуы — әдебиет тарихында үш әдеби ағымның пайда болғанын айғақтап тұр» [10; 132].

«Орынбор, Ташкент, Қазан қалалары аталған кезеңдегі Орта Азия халықтарының тілдеріндегі кітаптарды шығарушы орталықтар болатын. Мысалы, 1831 жылы алғаш рет қазақша жарық көрген «Игьлан намә Қырғыз халығына» (сол тұста қазақ халқы қырғыз деп аталды) еңбегі, 1862 жылы Ер тарғын дастандары Қазанда басылып шықты» [11; 98].

Бұл деректер профессор Б. Кенжебаев зерттеулерінде де көрініс беріп отыр. Ғалым XX ғасырдағы баспа ісі тарихы XIX ғасырдың орта тұсында бастау алғанын айта келіп, «Кітаптың көптеп басыла бастауы халықты ағартуға үндейтін алапат күш еді» [12; 50], – дейді. «Ғалым бұл дәуірді «Ояну кезеңі» дей отырып, XX ғасырдың алғашқы он жылдығындағы өлкенің капиталистік бағытқа ауысуы, онда тұрып жатқан халықтардың да дүниетанымының өзгеруіне себеп болғанын көз ашып, саналы түрде оянуына мүмкіндік туғанын айтады. Сонымен қатар мұндай өзгерістер рухани салада да көп байқалатынын атап өтеді. Мысалы, оқу процесі жаңа жүйеге, яғни усули жәдидке көшті, бұл жүйе бойынша медреселерде шариғат сабақтарымен қатар дүниелік ғылымдар — тарих, есеп, география оқылды; кейбір оқу орындарында орыс тілі де үйретілді» [12; 50]. Бұл қазақ арасында ұлттық дүниетанымы өзгерген, жаңаша көзқарастағы тұлғалардың пайда болуына себеп болды.

«Мұхтар Әуезов қазақ арасында бұл кезеңде Шоқан, Ыбырай, Абай сынды ең танылған ғалымдардың аттарын атап, оларды үш мұнараға теңейді» [13; 242].

Қазақтың рухани-әдеби мұрасын түгендеп, әдебиеттің адам дүниетанымына ерекше әсерін түсіне білген Ы. Алтынсарин фольклор мұраларын зерттеп, адам санасына әсер етуін насихаттаған. «Алтынсарин елдің саяси өмірі мен әлеуметтік жағдайын көтермелеу үшін мәдениетті, әдебиетті өзгерту керектігін түсініп, оған арнайы программа жасады, соны орындау үшін бар күшін, дарынын сарып етті, әдеби мұраны идеологиядағы басты құрал деп есептеді» [14; 52]. Бұл Алтынсарин еңбектерін терең зерттеген ғалым Рымғали Нұрғалидің пікірі еді. Әйтсе де Н. Иванович, В. Васильевич, В. Радлов сияқты миссионерлердің жоспары мүлде бөлек болғанын байқау қиын емес. Мысалы, атақты түркітанушы В.В. Радловтың қазақ халқы ауыз әдебиеті жайлы көзқарастарында, «кітаби өлең — халық арасында кең тарап, халық рухын ығыстырып жатқан ислам дінінің ұрығы және баяу әсер ететін у сияқты іспетті қалың жұртшылықты исламның басты көзқарастарын қабылдауға дайындайды» [15; 18], – деп баға берген.

Профессор Ә. Күмісбаев «Орта ғасырлық әдеби мұра дербес қазақ фольклорының қалыптасуына негіз болғанын, қазақ фольклорын ұлы далада таратуға қызмет еткен шайырлардың бәрі дерлік мұсылмандық мәдениетті, имандылықты насихаттауға атсалысқанын» [16; 33] жазады.

Біз зерттеу нысанына алып отырған кезең ақындары сөз өнерін ағартушылық мақсатта пайдаланды. Ақындардың шығарма жазу барысында «нәзірашылдық» немесе «нәзірәгәйлік» дәстүрін ұтымды пайдалануы осы дәстүрдің қазақ даласында кең таралып, шығыстық сарындағы классикалық шығармалардың сюжеттік тұрғыдан, формасы мен мазмұн жағынан қайта жаңғырып отырғанынан айқын көруге болады. Атап айтқанда, Майлықожа ақын, Нұралы ақын, Шәді ақын, Мәделі ақын, Ақыт ақын, Жүсіпбек ақын, Мақыш ақынсынды ақындар осы дәстүр арқылы қара халықтың көзін ашып, шариғат заңдары мен иман шарттарын насихаттап отырды. Мысалы, Мақыш ақын 1910-1911 жылдары басылып шыққан «Қазақтың айнасы», «Насихат қазақия», «Біраз ғибрат сөз» атты өлеңдер жинақтарында қара халықты ғылым мен білімге үндеді. Жалпы, бұл ортақ мақсатты арқалаған ақындар тобын шартты түрде екі топқа бөліп қарастыруға болады. Алғашқысы заманның талабын ескере отырып, жаңашылдықты көздеген ұлттық сананы дамытудың жолдарын қарастырған ақындар десек, кейінгі топ «уды умен» қайтаруды көздеген, елдің рухани мәдениеті — имандылық деп білген ақындар еді. Профессор А. Қыраубаеваның сөзімен айтсақ, «Алғашқы топта Абай бастаған, ұлттың оянуы үшін ұлттық сананы жаңа бағытта дамытуды көздеген ақындар тұрса, екінші топта имандылық жолынан ажырап қалмаудың амалдарын іздеген, салт-дәстүрін сақтаған ақындар тобы жинақталды. Бұл ақындар «Жүсіп-Злиха» мен «Қиссас-и Рабғүзиді» оқыған, «Шаһнама», «Тотынама» және «Мың бір түн» сынды қисса-дастандарды жаттап өскен, Құран қиссалары мен хикаяларын оқыған ақындар болатын. Дәріс алған ұстазы-медресесі классик түркі, араб әдебиеті болған» [17; 41].

«Бірінді қазақ бірін дос, көрмесен істің бәрі бос» деп жырлаған Абай Құнанбайұлының өзі алғашқы білімін медресе қабырғасында алып, Құран қиссалары мен ортағасырлық шығыс шайырлары мұраларынан мол білім жинаған. Абайдан тәлім алған ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлының да асыл мұраты елді ағарту болғанын шығармаларынан байқау қиын емес. Ол ғылым мен білімді және кәсіпті дұрыс меңгермей ұзаққа жете алмайтынын «Жастарға» атты өлеңінде былай жеткізеді:

Қой жігіттер, күн болды ойланарлық,
Білім, әдет, ақылды ойға аларлық.
Надандықтан еліріп босқа жүрсек,
Мына заман көрсетер бізге тарлық [18; 223].

Ал, қоғамдағы ғылым мен білімнің рөлін ұрпаққа аманат еткен ақын Әріп Тәңірбергенұлы «Ғылым туралы» өлеңінде:

Мысалы, дүние — теңіз, ғылым кеме,
Кемесіз терен суға түсем деме.
Толқыны тауға ұқсаған мына заман,

Сезе ме мұны даңғой жәһил неме, – деп, дүниені теңізге, ал ғылымды сол теңізде жүзіп бара жатқан кемеге теңеп, жас ұрпаққа ескерту жасайды [19; 79]. Абай поэзиясынан нәр алған Әріп ақынның осы сынды өлеңдері қазақ халқының XIX-XX ғасыр басындағы әдеби мұрасына өзіндік орнымен демократтық-ағартушылық, сыншыл реализм дәстүрі арқылы көрініс берді.

Қазақ әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесімен тиянақты түрде айналысқан ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Б. Кенжебайұлы Абай өмір сүрген дәуірге өзіндік бағасын бере отырып, «Бұқара халықтың арасында екі түрлі қанау, қысым болғанын, оның бірі бектік-феодалдық және екіншісі капиталистік қарым-қатынастан туындағанын» [12; 169] жазады.

Ғалымның пікірінен ұғатынымыз, ел арасындағы әлсіз топ өкілдерін қанау, езу патшалық тарапынан жүргізіліп отырған сыртқы зұлымдыққа қосымша зұлым болғандығының белгісі іспетті. Мұндай саяси мәселелер қазақ жазба әдебиетінде кеңінен көрініс берді. Әсіресе қазақ арасында ертеден келе жатқан «жер дауы» енді патшалықтың назарына түсіп, «алты ағайын ала болса ауыздағы кетеді» деген мәселе осы кезеңде қазақтың басына түскенін көреміз. Бұл мәселе де ел қамын ойлаған ақындар назарынан тыс қалған жоқ. Ақын Міржақып Дулатұлы «Қазақ жерлері» өлеңінде жеріне жеткізіп суреттеледі. Ақын туған жердің сағынышын, бабалардың қасиетті аманатын еске түсіріп, «Қазағым, жерің қайда атамекен, Қазақ қазақ болғалы мекен еткен?» [20; 31], – деп патшалықтың әділетсіздікпен алып қойып жатқан жерлеріне деген өкінішін поэзиямен жеткізді.

Түркібасы жерінде туып, Оңтүстік өңірінде талантты ақындығымен көзге түскен Мәди Меркішұлының «Тухфа-и Жумһурият» атты шығармасында болыстық сатылы сайлаудың саяси әлеуметтік астарлы сырын былай жеткізеді:

«Және бір сайлау деген шығарып заң,
Түркістанның еліне салды лаң.

Жауырын тастап ит таластырғандай ғып,

Жүргенге қалушы еді ақылымыз таң» [21; 5], – деп, қоғамдағы кеселді дертті дер

кезінде аңғарған ақын поэзия арқылы батыл үн көтереді. Отаршылармен қатар халық арасынан шыққан сатымсақ билік иелерінің езгісінде таланған елдің мұңын мұңдап, жоғын жоқтап, бұл жолда өзінің ақындық бағыт-бағдарын айқын түрде аңғартып отырды.

Шаруасын айналдырып, өзімен өзі тыныш өмір сүріп отырған елдің құнарлы жерлерін келімсек орыстарға алып беруі, басқару жүйесіне болыстық системаны енгізгені туралы ақын бірде:

«Көшпелі ел қазаққа жер жоқ десіп,

Қазақ жерін мұжыққа берді кесіп.

Шарифатсыз, низамсыз зорлықпенен,

Ауыр тауды мойнына ілді тесіп» [21; 8], – деп жырлайды.

Тіпті көп жағдайда бұқара халықтың надандығы мен бойкүйездігіне, жер шаруашылығындағы оралымсыз олақтығына күйініп, сынға алатын тұстары да бар:

«Күлмеңіздер қашаған туғаныма,

Болмас іске белімді бұғаныма.

Менен жаман адам жоқ бай, кедейге,

Жақпаймын тура сөйлеп туғаныма» [21; 27], – деп өзінің ақындық шығармашылық

жолында ұстанған басты сарыны қайда жатқанынан хабардар етіп отырады.

Екінші жағынан, отаршылдардың қазақтарды өз еркімен жер сатты деп сырт көзге адал боп көрінгісі келген зымиян қулығын:

Өз еркімен мұжыққа жер сатты қып,

Айламенен амалдап торға шалды, – деген өлең жолында бүгінге дейін тарихшылар тереңдеп сырын айта бермеген шындықтың бетін ашып беруінде де көп астарлы мәселе жатыр. Өйткені С. Торайғыров атап көрсеткендей:

Абай тұсы қазақтың бұзылғаны,

Қаралыққа айналып қызыл қаны...

Елдігіне, жеріне һәм дініне,

Құрылды талай тұзақ, талай қақпан, — сияқты отаршылдық саясат тұрғысынан жан-жақты қолданысқа түсіп жатқан заман шындығы болатын. Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан мемлекет атаулының негізгі мақсаты да жер жаулап отарлау саясаты екенін Мәди ақын дәл танып әшкерелей білген.

Ондағы кісілердің мақсаттары,

Алмақшы Құдай берсе үлкен қоныс, – деп, бұл соғыстың өз жерін кеңейту мақсатымен жаңадан жер отарлап алуда жатқан саяси мақсатын әшкерелейді.

Әдебиеттанушы ғалым Немат Келімбетұлының «Қай халықтың болсын әдебиет тарихы ең алдымен сол халықтың қоғамдық, әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты» [22; 8] деген пікірін негізге алсақ, зерттеу мақаламызға арқау етіп отырған, өз дәуірінің мұңы мен мұқтажын поэзия арқылы ұрпаққа насихаттаған ақындар шығармашылығын бұдан әрі толықтыра беруге болатынын жеткізгіміз келеді.

Қорытынды

Қорыта айтсақ, Ұлы дала елін мекендеген қазақ халқы отар елге айналған заманда оның рухани байлығын өшіріп, тарихын жоюды мақсат еткен отарлаушы елдің басты жоспарында бұл халықты түгел бағындыру пиғылы жатқанын зерттеу жұмысымызда нақты деректер арқылы көріп шықтық.

Зерттеліп отырған дәуір әдебиетінде отарлаудың зиянды тұстарын елінен бұрын көріп, бұқара халықтың өз мәдениетінен арылып, орысқа еліктеп бара жатқан өкілдерінің қайтуын, бұл жағдайдың ұлт болашағына жасайтын зиянын алдын ала болжай білген, бұл проблеманы шешудің жалғыз жолы — елді ғылым мен білімге бастау екендігін түсіне білген, өзіндік алдына мақсат еткен зиялы ұлт өкілдері болғанына көз жеткіздік. Зерттеуге алынып отырған шығармалар, зерделеніп отырған әдебиет тарихында өзіндік бағыт-бағдарымен ерекше көрініс берген ақындар шығармаларын зерделеу арқылы екі мәселені анықтадық. Біріншісі, бұл ақындар жазып қалдырған тарихи-әдеби шығармалар идеялық-көркемдік жағынан және құрылымдық-сюжеттік тұрғыдан жазба әдебиетті жаңа туындылармен, жаңа жанрмен, толықтырған әдеби дәстүр болды десек, екінші жағынан, олар

қалдырған әдеби жәдігерлер халықты оятуға, ағартушылыққа бастады. Бұған дейін әдебиет тарихында аздап зерттелген бұл ақындар шығармашылығы алдағы кезеңде де терең зерттеулерге себеп болады деп үміттенеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Tadzhiyev Kh. 19.yüzyıl ve 20.yüzyıl'ın başında Türkistan dinî-maarifî edebiyatında Ahmed Yesevî izleri / Kh. Tadzhiyev, N. Khasanov, T. Qydyr // Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi. — 2020. — No. 96. — S. 319–343. DOI: 10.34189/hbv.96.014
- 2 Наливкин В.П. Школа у туземцев Средней Азии / В.П. Наливкин // Туркестанские ведомости. — 1889. — № 32.
- 3 Таджикиев Х. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығындағы Нұралы Нысанбайұлының әдеби мұрасы / Х. Таджикиев, Г. Қортабаева // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2020. — Т. 131. — № 2. — Б. 62–70.
- 4 Golden P.B. Dünya Tarihinde Orta Asya / P.B. Golden. — İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014. — 246 s.
- 5 Бермағанбет С.Ж. Діни-ағартушылық және Әбубәкір (Кердері) Боранқұлұлының әдеби мұрасы: Монография / С.Ж. Бермағанбет. — Ақтөбе: Жұбанов университеті баспасы, 2019. — 128 б.
- 6 Айбын. Энциклопедия / под ред. Б.Ө. Жақып. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. — 880 б.
- 7 Остроумов Н.П. Мусульманские мактабы и русско-туземные школы в Туркестанском крае / Н.П. Остроумов // Журнал Министерства народного просвещения. — 1906, 1907, 1913.
- 8 Egamberdiyev M. Çarlık Rusyasinin Güney Kazakistan'Daki Eğitim Politikasi (1850–1914) / M. Egamberdiyev, L. Dinashva // Belleten Türk tarihi kurumu. — Augustos 2019. — Vol. 83. — No. 297. — P. 665–688. DOI: 10.37879/belleten.2019.665
- 9 Мырзахметұлы М. Совершенно секретно: Тайны русификации казахов / М. Мырзахметұлы; пер. с каз. Б. Момынкул. — Алматы: ТОО «Қазығұрт» баспасы», 2015. — 316 с.
- 10 Таджикиев Х. Ұлы Дала жәдігерлері — «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының түркі әдеби мұрасын насихаттаудағы орны мен маңызы / Х. Таджикиев, М. Мырзахметұлы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы, Шығыстану сериясы. — 2019. — № 2 (89). — Б. 131–139.
- 11 Қазақ кітабының шежіресі: 1807–1917: библиографиялық көрсеткіш / Құраст. Ү. Субханбердина, Д.С. Сейфуллина. — Алматы: Рауан, 1996.
- 12 Кенжебайұлы Б. Шығармалар жинағы / Б. Кенжебайұлы. — Алматы: «Ел-шежіре» ҚК, 2018. — 1-т. Түрік қағанатынан бүгінгі күнге дейін. — 360 б.
- 13 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Зерттеулер, мақалалар: монография / М. Әуезов. — Алматы: Жазушы, 1985. — Т. 19. — 496 б.
- 14 Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. Нұсқалық / Р. Нұрғали. — Астана: Фолиант, 2003. — 344 б.
- 15 Радлов В.В. Алтын сандық / В.В. Радлов. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 256 б.
- 16 Күмісбаев Ө. Терең тамырлар: оқу құралы / Ө. Күмісбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 2009. — 452 б.
- 17 Қыраубаева А. Қазақ әдебиетіндегі шығыстық қисса-дастандардың түп-төркіні мен қалыптасуы: филол. ғыл. д-р ... дис. / А. Қыраубаева. — Алматы, 1997. — 366 б.
- 18 Құдайбердіұлы Ш. Жастарға [Электрондық ресурс] / Ш. Құдайбердіұлы. — Колжетімділігі: <https://abaialemi.kz/ru/post/view?id=530>
- 19 Әміренов Ә. Мақыш Қалтайұлының әдеби мұрасы / Ә. Әміренов. — Павлодар, 2015. — 150 б.
- 20 Дулатов М. Шығармалары: өлеңдері, қарасөздері, көсемсөздері / М. Дулатов. — Алматы: Жазушы, 1991. — 384 б.
- 21 Меркішұлы М. Тухфа-и жұмхурият (Республикаға сый) / М. Меркішұлы // «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы. — Алматы: Нұрлы әлем, 2013. — Т. 113. — 296 б.
- 22 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті / Н. Келімбетов. — Алматы, 1991. — 261 б.

А.О. Ыбырайым, Х.Х. Таджикиев, Л.О. Жолдасбек, С.Е. Калдыгозова

Художественные проявления борьбы с колониализмом в XIX — начале XX веков (на примере творчества казахских поэтов)

В статье представлены обширные сведения о политике империализма, оказавшей большое влияние на развитие казахского народа в XIX — начале XX веков, на его политическую и социальную жизнь, а также на становление письменной литературы. Нами изучена деятельность таких миссионеров, как Н.П. Остроумов, С.М. Граменицкий, А.Е. Алекторов и И.Н. Ильминский. Ущерб, наносимый колониальной политикой процессу становления нации, прежде всего ощущали представители

интеллигенции, стремившиеся доказать, что единственным способом противодействия империализму были просвещение, развитие науки и образования. В частности, авторы стремятся раскрыть литературный портрет казахской интеллигенции, которая рано почувствовала последствия империализма и выступала против колониальной политики. С применением историко-сравнительного метода, метода литературного анализа, методов систематизации и дифференциации был проведен анализ до сих пор не вошедших в научный оборот произведений поэтов, в которых раскрываются тяжелые последствия русского империализма и предлагаются пути выхода из тупика к единству страны. В истории изучаемого периода имеются многочисленные свидетельства того, что такие поэты, как Шади Жангирулы, Майлыкожа Султанкожаулы, Мадели Жусупкожаулы, Нуралы Нысанбайулы, Жусупбек Шайхисламулы, Ахыт Улимжиулы, внедряя в сознание масс положения Шариата и основы веры, рационально использовали традицию назира. В числе таких произведений, исследуемых в статье, — историческая сага поэта Муллы Мади Меркишулы «Тухфа-и жумхурият» (подарок Республике) и «Орыс әскерінің Түркістанға 1853–1866 жылдарында жасаған басқыншылығы» («Вторжение русской армии в Туркестан в 1853–1866 годах»). Авторами путем сравнительного анализа изучены произведения таких поэтов, как Шакарим Кудайбердиулы, Миржакып Дулатулы, Арип Танирбергенулы, Мақыш Калтайулы, Нуржан Наушабайулы, Ергобек Куттыбайулы, в которых открыто говорится о тяжелых временах на казахской земле, об общественно-социальных проблемах и несправедливых законах колониальной политики, а также звучит призыв к пробуждению народа.

Ключевые слова: письменная литература, империализм, поэты, гуманизм, поэзия.

A.O. Ybrayim, Kh.Kh. Tadzhiyev, L.O. Zholdasbek, S.E. Kaldygozova

Artistic manifestations of the struggle against colonialism in the 19th — early 20th centuries (based on the work of Kazakh poets)

The article presents extensive information about the policy of imperialism, which had a great influence on the development of the Kazakh people of the 19th and early 20th centuries, on their political and social life, as well as on the formation of written literature. We have studied the activities of such missionaries as N.P. Ostroumov, S.M. Gramenitsky, A.E. Alektorov and I.N. Ilminsky. The damage caused by colonial policy to the process of nation building was felt first and foremost by representatives of the intelligentsia, who sought to prove that the only way to counter imperialism was enlightenment, the development of science and education. In particular, the authors seek to reveal the literary portrait of the Kazakh intelligentsia, which early felt the consequences of imperialism and spoke out against colonial policy. Using the historical-comparative method, the method of literary analysis, and the methods of systematization and differentiation, an analysis was conducted of works by poets that have not yet entered into scientific circulation, in which the grave consequences of Russian imperialism are revealed and ways out of the impasse towards the unity of the country are proposed. In the history of the period under study, there is ample evidence that such poets as Shadi Zhangiruly, Mailykozha Sultankozhayuly, Madeli Zhusupkozhayuly, Nuraly Nysanbayuly, Zhusupbek Shaikhislamuly, Akhtyt Ulimzhiuly, introducing the provisions of Sharia and the foundations of faith into the consciousness of the masses, rationally used the tradition of nazir. Among the works studied in the article are the historical saga of the poet Mullah Madi Merkishuly “Tukhfa-i Jumhuriyat” (A Gift to the Republic) and “The Invasion of the Russian Army into Turkestan in 1853-1866”. The authors, through comparative analysis, studied the works of such poets as Shakarim Kudaiberdiuly, Myrzhakyp Dulatuly, Arip Tanirbergenuly, Makysh Kaltayuly, Nurzhan Naushabayuly, Ergobek Kuttybayuly, which openly speak about the hard times on the Kazakh land, about social problems and unfair laws of colonial policy, and also sound a call to awaken the people.

Keywords: Written literature, imperialism, poets, humanism, poetry.

References

- 1 Tadzhiyev, Kh., Khasanov, N., & Qydyr, T. (2020). 19.yüzyıl ve 20.yüzyıl’ın başında Türkistan dinî-maarifi edebiyatında Ahmed Yesevî izleri [Traces of Ahmed Yesevî in the religious-educational literature of Turkestan at the beginning of the 19th and 20th centuries]. *Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi — Journal of Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Research*, 96, 319–343. DOI: 10.34189/hbv.96.014 [in Turkish].
- 2 Nalivkin, V.P. (1889). Shkola u tuzemtsev Srednei Azii [School for the natives of Central Asia]. *Turkestanskіe vedomosti — Turkestan Gazette*, 32 [in Russian].
- 3 Tadzhiyev, Kh., & Qortabaeva, G. (2020). Qazynaly Ontustik koptomdygyndagy Nuraly Nysanbaiulynyn adebi murasy [The literary heritage of Nuraly Nysanbaiuly in the multi-volume Treasury of the South]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ultyq universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 131, 2, 62–70 [in Kazakh].
- 4 Golden, P.B. (2014). *Dünya Tarihinde Orta Asya* [Central Asia in World History]. İstanbul: Ötügen Neşriyat.

- 5 Bermaganbet, S.Zh. (2019). *Dini-aqartushylyq zhane Abubakir (Kerderi) Boranqululynyn adebi murasy* [Religious-educational and literary heritage of Abubakir (Kerderi) Borankululy]. Aqtobe: Zhubanov universiteti baspasy [in Kazakh].
- 6 Zhaqyp, B.O. (Eds.). (2011). *Aibyn. Entsiklopediia* [Aibyn. Encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 7 Ostroumov, N.P. (1906). *Musulmanskie maktaby i rusско-tuzemnye shkoly v Turkestanskom krae* [Muslim maktab and Russian-native schools in the Turkestan region]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia — Journal of the Ministry of National Education* [in Russian].
- 8 Egamberdiyev, M., & Dinasheva, L. (2019). Çarlik Rusyasinin Güney Kazakistan'daki Eđitim Politikasi (1850–1914) [Education policy of Tsarist Russia in Southern Kazakhstan (1850–1914)]. *Belleten Türk tarihi kurumu — Belleten Turkish Historical Society*, 83, 297, 665–688. DOI: 10.37879/belleten.2019.665 [in Turkish].
- 9 Myrzakhmetuly M. (2015). *Sovershenno sekretno: Tainy rusifikatsiia kazakhov* [Top secret: Secrets of the Russification of Kazakhs]. (B. Momynkul, Trans). Almaty: TOO «Qazygurt» baspasy» [in Russian].
- 10 Tadzhiyev, Kh., & Myrzakhmetuly, M. (2019). Uly Dala zhadigerleri — «Qazynaly Ontustik» koptomdygynyn turki adebi murasyn nasikhataudagy ornyn men manyzy [Relics of the Great Steppe — the place and significance of the “Treasury of the South” multi-volume series in promoting the Turkic literary heritage]. *Al-Farabi atyndagy Qazaq Ul'tyq Universitetinin Khabarshysy, Shygystanu seriiasy — Bulletin of Al-Farabi Kazakh National Universiteti, Oriental Studies Series*, 2 (89), 131–139 [in Kazakh].
- 11 Subkhanberdina, U., & Seifullina, D. (1996). *Qazaq kitabynyn shezhiresi: 1807–1917* [Chronicle of the Kazakh book: 1807–1917]. Almaty [in Kazakh].
- 12 Kenzhebauly, B. (2018). *Shygarmalar zhinagy* [Collection of works]. Vol. 1. *Turik qaganatynan bugingi kunge deiin* [From the Turkic Khaganate to the present day]. Almaty: El-shezhire [in Kazakh].
- 13 Auezov, M. (1985). *Zhiyrma tomдық shygarmalar zhinagy. Zertteuler, maqalalar* [Collection of works in twenty volumes. Research, articles]. (Vol. 19). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 14 Nurgali, R. (2003). *Adebiy teoriiasy. Nusqalyq* [Theory of literature. Manual]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 15 Radlov, V.V. (1993). *Altyn sandyq* [Golden chest]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 16 Kumisbayev, O. (2009). *Teren tamyr: oqu quraly* [Deep roots: textbook]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 17 Kyraubaeva, A. (1997). *Qazaq adebiyatindagi shygystyq qissa-dastandardyn tup-torkini men qalyptasuy* [The origin and formation of oriental kisse-dastans in Kazakh literature]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 18 Kudaiberdiuly, Sh. Zhastarga [To the youth]. *abaialemi.kz*. Retrieved from <https://abaialemi.kz/ru/post/view?id=530> [in Kazakh].
- 19 Amirenov, A. (2015). *Maqysh Qaltaiulynyn adebi murasy* [Literary heritage of Makysht Kaltaiuly]. Pavlodar [in Kazakh].
- 20 Dulatov, M. (1991). *Shygarmalary: olenderi, qarasozeri, kosemsozeri* [Works: poems, prose, journalism]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 21 Merkishuly, M. (2013). *Tukhfa-i zhumkhuriyat (Respublikaga syi) Qazynaly Ontustik koptomdygy* [Tukhfa-i jumhuriyat (Gift to the Republic) Treasury of the South multi-volume series]. (Vol. 113). Almaty: Nurly alem [in Kazakh].
- 22 Kelimbetov, N. (1991). *Ezhelgi dauir adebiyeti* [Ancient literature]. Almaty [in Kazakh].

Information about the authors

Ybrayim, Azimhan Orazbayuly — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor. Department of Kazakh Language and Literature, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Republic of Kazakhstan. E-mail: Azimchan23@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4616-7140>

Tadziyev, Khamidulla Khabibullaevich (corresponding author) — PhD, Associate Professor, Department of Kazakh language and literature, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: xamidulla_86@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

Zholdasbek, Lazzat Ongarbekkyzy — Candidate of Philosophy, Senior Lecturer, Department of Kazakh Language and Literature, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: Apaliya@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5172-8814>

Kaldygozova, Sandugash Erkimbekovna — Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Republic of Kazakhstan. E-mail: sandugash.73@mail.ru